

Recenze / Anotace / Informace

Jan Červenka / Dialektní specifika severocentrální romštiny ve středoslovenských oblastech Kysuce,
Turiec a Liptov

J. P. Escudero (ed.) / Le livre des Gitans de Perpignan El llibre dels gitanos de Perpinyà

Jan Horváth / O verdan le grajenca džal / Vúz tažený koňmi jede dál

5th Meeting of the Study Group Music and Minorities. Praha 24. května – 1. června 2008

Lick / Enfances tsiganes. Merles des bois, merles des parcs

Mossa / La Gitane et son destin Témoignage d'une jeune Gitane sur la condition féminine et l' évolution
du monde gitan. Textes présentés par Bernard Leblon

Alexandre Romanès / Paroles perdues

Patrick Williams / Nous, on n'en parle pas: les vivants et les morts chez les Manouches

Jan Červenka
**Dialektní specifika severocentrální romštiny
ve středoslovenských oblastech Kysuce,
Turiec a Liptov.**

Signeta, Praha 2006, s. 263, ISBN 80-903325-6-0

Jedním z aktuálních úkolů současné české a slovenské romistiky je výzkum distribuce romských variet na území obou států. I když československá romistika vykonala na tomto poli mnoho práce, je potřebné zachytit také odraz společenských změn po roce 1989 v jazykovém chování romských komunit: dochází k intenzivnějšímu kontaktu se zahraničními Romy, mění se i vztahy k majoritnímu obyvatelstvu, Romové se mohou hlásit k romské národnosti apod.

Definice romštiny v encyklopediích a popularizačních příručkách – společné pojmenování početných nářečí Romů – a názvy jejích variet (dialektů, subdialektů) užívaných na území ČR a SR (romština československá, karpatská, (východo)slovenská, nověji severocentrální apod.) mohou vést k představě o málo členěném jazykovém kontinuu. O skutečné podobě romských variet a o jejich fungování v konkrétních komunikačních situacích zatím příliš známo není.

V polovině osmdesátých let minulého století započal soustavný sociolingvistický výzkum jednotlivých teritorií na Slovensku a dotkl se i postavení romštiny v slovenské jazykové situaci, jak ukazují např. příspěvky ve sborníku Sociolinguistica Slovaca 4 (1999). Velká pozornost byla – zejména zásluhou lingvistů banskobystriických pracovišť – věnována oblasti středního Slovenska: vedle popisu slovenských nářečí (Rajec) a variet velkých měst (Banská Bystrica, Zvolen) se badatelé zaměřili i na zbytky specifických sociolektů (motúziarčina). Stranou pozornosti však stála romská populace žijící v této oblasti a popis jazykového systému, který užívá: je jen periferní variantou východoslovenské romštiny, vytváří samostatnou varietu, nebo je přechodným pásmem mezi východoslovenskými a západoslovenskými varietami? A v jakých komunikačních situacích je užívána?

Částečnou odpověď na tyto otázky poskytuje recenzovaná publikace. Autor si pro výzkum vybral severní a severozápadní Slovensko (Kysuce, Turiec a Liptov), kde se uplatňují variety severocentrální romštiny. Svou publikaci označuje za první dialektologickou práci v české romistice: navazuje v ní na tradice moderní teritoriální dialektologie (cenné jsou popisy izoglos některých jevů na sledovaném území), a tak i jedním z hlavních cílů práce je popis jazykového systému variet této oblasti. Vzhledem k existujícím deskripcím severocentrální romštiny (Hübschmannová et al. 1991) se práce soustřeďuje jen na specifické rysy variet a na vybrané zvláštnosti (některé však mohou

mít idiolektový charakter). Rozbor vychází z rozsáhlého autentického materiálu získaného metodou nestrukturovaného rozhovoru; přepis těchto převážně biografických narativů tvoří stopadesátistránkovou přílohu publikace a je mj. cenným svědectvím o životě Romů v Československu 30.–50. let dvacátého. století.

Úvodní kapitola seznamuje čtenáře s cílem práce, blíže charakterizuje získaný materiál, metodologii jeho analýzy a klasifikaci jevů. Pro sociolingvistický výzkum mají velký význam zejména prezentované zkušenosti z vedení nestrukturovaných rozhovorů, které mohou být využitelné při výzkumu některých dalších etnických skupin žijících na našem území. Obecnou platnost má i zamyšlení nad etickými aspekty výzkumu a prezentace jeho výsledků.

Jádro publikace tvoří analýza materiálu podle jednotlivých jazykových rovin. Autor přitom vychází ze systému severocentrální romštiny popsané v jiných pracích, proto jsou některé pojmy (např. onomaziologie, flexe) vymezeny širěji, než je obvyklé např. v bohemistice.

Stručná kapitola je věnována zvukové rovině. Tu česká romistika tradičně nahlížela z fonetického hlediska, nověji ve vztahu ke grafické stránce. Autor vychází z fonologického systému a popisuje fonologickou platnost některých hláskových jevů (*d/dž, t/č, r/rr, ll*, kvantita samohlásek).

Kapitola o morfologii je dále dělena podle ohebných slovních druhů (jedním z nich je člen) a ve zvláštních podkapitolách jsou sledovány procesy derivační (slovotvorba), adaptační (přejaté výrazy) a flektivní (vyjadřování gramatických významů v rámci lexémů). Jednotlivé jevy jsou identifikovány, popsány a poté ilustrovány na příkladech vybraných z rozhovorů. Zejména pasáže o adaptaci přinášejí řadu dokladů na hybridizaci, jež je výsledkem kontaktu romštiny a slovenštiny (např. kombinace slovenských kořených morfémů s romskými afixy: *borderlis* či *trapeňis*). Z příkladů však není vždy jasné, zda jde o jev systémový.

Syntaxi severocentrální romštiny zatím větší pozornost věnována nebyla. Autor do této kapitoly zařazuje – ve shodě s jinými romistickými pracemi – různorodé jevy vyjádřené syntagmatickými spojeními. Tak se zde vedle fungování osobních a neosobních vazeb, předložkových vazeb, spojování vět aj. pojednává také o vyjadřování deontické modality, o slovesných vazbách, o specifických rysech romské kolokability, připomenuto je vyjadřování kategorie aspektovosti, které se blíže věnovala A. Rácová. Oprávněnost zařazení všech těchto jevů do syntaxe potvrdí (nebo vyvrátí) až další výzkum; některé z nich jsou spíše předmětem morfosyntaxe.

Nejprozkoumanější složkou romštiny je slovní zásoba, kterou početné studie zpracovávají z pohledu diachronního i synchronního. Publikace se v kapitole o romském lexikonu nejprve zabývá vybranými fonolexikálními jevy, zejména protezí a elizí v různých částech slova i zvláštnostmi fonotaktiky. Zajímavé jsou příklady variantnosti typu *cerdelas – pricrdlas – crdenas – cirdle* (různé tvary a odvozeniny verba *táhnout*) či *hijaba/hjaba*: při jejich hodnocení je potřebné přihlídnout i k možnému vlivu idiolektu, např. k široké/úzké výslovnosti samohlásek [i] a [e], při rychlém mluvním tempu k redukci hláskových skupin (např. [ij]) apod.

Druhá část kapitoly o lexikologii je věnována specifikům sledované variety. Jde zejména o rozšiřování/zužování původního významu lexému či existenci nářečních výrazů (tj. výrazů typických pro zkoumaný region). Zpracována je i část slovní zásoby přejaté z jiných jazyků, hlavně ze slovenštiny a jejích nářečí jako výsledku interkulturního kontaktu (ale slova *zatačka, akorat* aj. mohou mít původ v češtině). Od této skupiny slov autor odlišuje „citace slovních spojení“ (jde o speciální případ přepínání kódů), kdy mluvčí do romské výpovědi zasadí slovenská slova a sousloví (*za komunistov, ústredné kúrenie, dom smutku*). Kapitulu uzavírá výběr z romské frazeologie, která by si zasloužila podrobnější výzkum.

Publikace je cenným příspěvkem k poznání jazykových variet na rozsáhlé části Slovenska. Význam obdobných studií je i v tom, že přispívají k přesnější genealogické klasifikaci jazyka a pomáhají zodpovědět otázku, zda je romština samostatný jazyk nebo souhrnný název pro indoevropskou jazykovou větev, dále ještě diferencovanou.

Publikace zřejmě prezentuje výsledky první etapy výzkumu: některé kapitoly příslušné jevy pouze identifikují (autor nenašel v materiálu dostatečné množství příkladů) a jejich hodnocení vyžaduje verifikaci. Samotné přepisy rozhovorů nabízejí k výzkumu širší spektrum témat. Střídání romštiny se slovenštinou, četné konverzační opravy či tematizace romštiny a jejích variet kladou otázku, jak vypadá jednoduchý jazykový management romských mluvčích. Na důležitost obdobného výzkumu upozorňuje i sám autor: v závěrečné jednostránkové kapitole se dotýká reflexe nářeční variantnosti mezi českými a slovenskými Romy. Obdobně jako M. Hübschmannová, H. Šebková a A. Žigová (Hübschmannová et al. 1991) zaznamenává velmi malou jazykovou toleranci k nářečí jiných romských skupin (viz tvrzení *Tady se užívá čistá romština. Romské slovo je tu čistější než tam.*). I když rozdíly mezi romskými nářečími na Slovensku (a také v ČR) jsou malé a mluvčí z různých oblastí si bez obtíží rozumějí, lze plně souhlasit s tvrzením, že jazyková tolerance „má klíčový význam pro snahy o standardizaci romštiny a její průnik do jiných komunikačních situací (hlavně do médií)“ (s. 105). A o tom, že „i tato problematika by se měla stát základem budoucího širšího výzkumu“, není pochyb.

Bibliografie:

Hübschmannová, M., Šebková, H., Žigová, A. 1991. Romsko-český a česko-romský kapesní slovník. Praha: SPN Sociolinguistica Slovaca 4. 1999. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda.

Jiří Zeman

J. P. Escudero (ed.)

Le livre des Gitans de Perpignan

El llibre dels gitans de Perpinyà

(Kniha perpignanských Gitanů)

Avec la participation de la communauté gitane de la ville et la contribution de quelques payos

(Na vydání se podílela perpignanská gitanská komunita za přispění několika payos¹)

L'Harmattan 2003. ISBN 2-7475-5674-3. 176 s.

Kniha perpignanských Gitanů vzešla z myšlenky několika payos, kteří snili o vydání knihy o perpignanské gitanské komunitě, na jejímž obsahu by se podíleli sami příslušníci komunity a která by byla psaná pro Gitany jejich vlastním jazykem, tedy etnolektem katalánštiny. Nakonec po několika letech příprav vznikl kompromis, o němž jeden z autorů knihy, Bernard Leblon, v předmluvě píše: „*Pokud jde o obsah této knihy, je třeba poznamenat, že se její konečná verze od původního projektu částečně liší. Jedná se o jakýsi kompromis mezi vnějším pohledem nás, payos, který je obsažen v první části knihy, a vnitřním pohledem Gitanos, který je shromážděn v její druhé části. Knihu je třeba číst opatrně, s rezervou (...). Kniha, tak jak ji předkládáme, má řadu kvalit i nedostatků, představuje ale nový žánr, který by se měl nadále rozvíjet a vylepšovat. (...) Nejde o to Gitany idealizovat ani je činit zodpovědnými za veškeré neduhy dnešní doby, ale o vykreslení pravdivého obrazu této komunity, bez vášně a pokud možno co nejvzdálenějšího od senzacechtivosti, která v současné době tak často vystupuje do popředí, aby přitáhla čtenáře lačné po skandálech, a která se stává součástí podivných politických hrátek.*“²

Kniha je tedy rozdělena na dvě části. Tu první, teoretickou, vytvořilo několik Neromů (J.P. Escudero, J.P. Salles a B. Leblon). Je rozdělena na tři kapitoly a stručně seznamuje čtenáře s historií Romů obecně i s historií Gitanů v regionu, a s jazyky (a dialekty), jimiž katalánští Gitani mluví. Poslední kapitola první části se pak týká hudby – jejího významu v každodenním životě Gitanů, její historie i současného stavu.

Druhou část knihy tvoří výpovědi a svědectví jednotlivých obyvatel perpignanské gitanské komunity, zaznamenané vždy v jejich rodném jazyce, tedy etnolektu katalánštiny, a ve francouzském překladu. Výpovědi jsou tematicky

1 *Payos* – „výraz *payo(s)*“ užívají Gitani k označení cizince, negitana; jedná se o ekvivalent výrazu *gadžo*, který užívají příslušníci jiných romských subetnických skupin.“ (Le livre des Gitans de Perpignan, str. 5)

2 *Le livre des Gitans de Perpignan*, str. 7-8.

uspořádány do kapitol, každá z nich je opatřena krátkým vysvětlujícím úvodem. Druhá část knihy se věnuje následujícím devíti tématům: Život dříve (Kočování, život za starých časů, válka); Život dnes, ghetto (Vyloučení, rasismus, drogy, AIDS); Každodenní život (Kuchyně, svátky, zájmy); Hudba; Náboženství; Tradice, svatby; Ženská otázka; Škola ... a vztahy s *payos* – Odlišnost Gitanů; Jazyk a ústní slovesnost.

Kniha perpignanských Gitanů nám umožňuje nahlédnout do života jinak uzavřené komunity perpignanských Gitanů, do níž je pro cizince (Neromy) velmi obtížné proniknout. Výpovědi týkající se jednotlivých témat jistě nejsou vyčerpávající, i tak ale skýtají relativně ucelený obraz perpignanské komunity. Knihu jako celek kladně hodnotili i perpignanští Gitani, kteří jsou jinak k písemným svědectvím o své vlastní komunitě velmi skeptičtí.

Kateřina Turková

Jan Horváth
O verdan le grajenca džal
/ Vůz tažený koňmi jede dál

Matice romská, Praha 2007, 72 s.

Po delší publikační odmlce přichází se svou druhou básnickou sbírkou spisovatel, novinář a aktivista Jan Horváth. Autor známý již ze sborníku *Kale ruži* z roku 1990 tak navazuje na knihu *Tumenge / Vám* vydanou v Brně roku 1999 a dává příležitost pozorovat, kudy se jeho poezie ubírá dál. Podle všeho se nezměnilo publikum, je muž jsou Horváthovy básně směřovány: zjevně zůstávají určeny „*tumenge*“ – ideálnímu společenství všech Romů, romskému národu, jež básník coby jeden z jeho příslušníků oslovuje podobně jako na sešlosti u ohně kdesi v tradiční romské osadě. Představu přítomné sbírky coby imaginární romské vyprávěcí sešlosti podpoří i značná žánrová různorodost jednotlivých čísel, v majoritní literatuře rozhodně neobvyklá: vzhledem k dostatečnému zastoupení poezie ve sbírce je bezesporu motivován jinak, niterněji, než úsilím navýšit počet stran. Vedle více či méně stylizované lyriky tu najdeme příležitostně prozaické texty (nekrology za Milenu Hübschmannovou, fejeton o romském alkoholismu, osobně laděnou prezentaci Horváthova předmětu Romský jazyk na FF v Ostravě) i např. přetisk autorovy vzpomínkové prózy z časopisu *Romano hangos*. Objevuje se zde tedy vše, co autor pokládá za naléhavé a co chce, jako v osadě za starých časů, nutně sdělit ostatním Romům. Nejprůzračněji tato tendence vysvítá v příspěvku „Šoha na bisterava“: text uvozený vyprávěním o básníkově otci vrcholí jakýmsi heslovitým soupisem etických zásad, jež v Horváthových očích nesou a udržují *romipen* – ideál tradičního romství, a tento soupis je prezentován jako didaktický argument vůči těm Romům, zvláště z mladé generace, kteří se „starému romskému živobytí“ nadřazeně usmívají (s. 66–69).

Jednoznačnou zacílenost Horváthovy sbírky na romské publikum ostatně zdůrazňuje i autorka doslovu Lada Víková, a upozorňuje tak i méně poučeného čtenáře, aby na Horváthovu sbírku nevztahoval kritéria současné majoritní literatury. Je to zcela na místě. Tato kritéria totiž předpokládají jisté literární kontinuum, v němž díla různých autorů komunikují napříč časem i jazyky, zatímco romská autorská tvorba je dosud velmi mladou záležitostí, písemnictvím „bez paměti“, a nadto je úzce vázána na principy a cíle romského emancipačního hnutí. Posuzovat ji podle vzorců, jež platí pro texty spisovatelů z řad majority, by tak znamenalo zcela se minout s jejím smyslem. Čtenář musí tedy, chce-li tyto texty uchopit, mít na paměti, v jakých společenskokulturních souvislostech vznikají a jsou publikovány a v jakém jsou vázány autorském kontextu.

Jako takový je soubor *O verdan le grajenca džal* obdobně jako předchozí Horváthova sbírka – a ostatně i veškerá jeho veřejná činnost – především buditelskou výzvou, rezonující na pozadí hasnoucího světa romské lidové tradice. Angažovaný apel (ve smyslu verše „vazde opre tiro kalo šero, o Roma, Romale! / napřim svou černou hlavu, Rome, Romové!“, s. 46) se mísí se stereotypními motivy a metaforami uplatňovanými a neustále opakovanými po vzoru orální tvorby. Kromě skutečně folklorních prvků, jakými jsou posel smrti „kalo čiriklo“, romské „kale jakha“ či „kalo jilo“, Horváth prohlubuje metafory a spojení, jež se podílejí na podobě sebeobrazu Romů v rámci romské emancipace. Prostor tak dostávají romské housle a žalostné romské písně, daleká cesta bez konce, tíživé hledání domova a uznání; ale i představy charakteristické právě pro Horvátha a povědomé už z jeho první sbírky – harmonické soužití Romů a „bílých“ (ve verších z knihy *O verdan le grajenca džal* rozšířené i na „šarge“ – žluté; snad pod vlivem poezie Horváthova vydavatele Vláda Oláha, srov. Oláhovu sbírku *Khamutno kamiben*, Praha 2005?) v jakémsi přírodním ráji (srov. např. báseň „Manuš / Člověk“, s. 31–33). K tomuto „velkému vyprávění“ o Romech náleží také, rovněž pro autora příznačně, připomenutí romské historie, konkrétně holocaustu – jako už ve sbírce *Tumenge* (její název je ostatně odvozen od názvu básně obracející se k romským osvětivským obětem) i zde se Horváth několikrát vrací k tragédii v Letech; báseň „Lety“, vystavěná na obraze zabitých romských dětí, pak patří k jednoznačně nejpůsobivějším v celém souboru (s. 45–46).

Nejvyhraněnějším případem těchto návratných reflexí je potom báseň „Kalí luludori / Černé kvítí“ (s. 24–25), jež je přepracováním známé a úspěšné přes dvacet let staré Horváthovy básně „Kalí ruža“, respektive novým, posunutým vyslovením téže naléhavé myšlenky. Jako by právě takto chtěl autor dotvrdit obrazné sdělení názvu celé sbírky: náš vůz jede dál, naše romské snahy pokračují a naše sebeurčující úsilí je stále živé.

Rozpačitý, nejednoznačný dojem tak zůstává pouze z převodů Horváthovy poezie, které pro sbírku *O verdan le grajenca džal* pořídili různí překladatelé. Pro romskou literaturu obecně zhusta platí, že se její české převody nevyrovnají originálu; jako by jejich autoři překládali v domnění, že rozhoduje úroveň znalosti výchozího jazyka a kompetence v jazyce cílovém již je vedlejší. Tuto představu lze sdílet za předpokladu, že v dvojjazyčných edicích mají české ekvivalenty čistě instrumentální povahu, i to by však bylo přinejmenším zčásti ke škodě věci. České překlady romské autorské tvorby ale často skrývají ještě jedno úskalí. Tím je tendence dořikávat, dovysvětlovávat, již se neubrání ani překladatelka převážné části sbírky *O verdan le grajenca džal*, Anna Žigová, jinak bez diskuze jazykově talentovaná literátka. Vedle prostých, strohých, přímočarých veršů originálu se pak někdy v překladech zbytečně objevují odosobňující odchylky, mířící někdy až ke stylistickým, ale i významovým neadekvátnostem (např. „Soske pes savore maraha, / ča vašoda, / hoj jekh parno, aver kalo?“ přeloženo jako „A ptáte se, jaký důvod? / Že každý má jiný původ“, s. 31–32) nebo klišé (např. „zlaté slunce se usmívá“ místo „labol, švicinel“, tamtéž). Česká verze pak může čtenářům neznalým romštiny zprostředkovat zavádějící obraz romské tvorby jako nekonfliktního, naivistického skládání. V případě Jana Horvátha by se pak zbytečně nechali mýlit.

Alena Scheinostová

5th Meeting of the Study Group Music and Minorities.

Praha 24. května – 1. června 2008

Organizátoři: Fakulta humanitních studií UK v Praze, Etnologický ústav AV ČR, Slovo 21.

International Council for Traditional Music (ICTM, původně *International Folk Music Council*) byla založena 1947 jako první z velkých mezinárodních etnomuzikologických organizací. Na rozdíl od *Society for Ethnomusicology*, o osm let mladší organizace sdružující převážně americké etnomuzikology s relativně bližšími vědeckými paradigmaty, je ICTM v tomto směru – a ostatně i v dalších – mimořádně diverzifikovaná. Její bienální světové konference jsou toho názornou přehlídkou: stovky účastníků prezentují v mnoha paralelních sekcích (loňský rok ve Vídni např. běžně v šesti). Představují spíše veletrhu podobnou přehlídku možností oboru než to, k čemu odkazuje slovo samo, totiž poradu či výměnu poznatků vědců téhož oboru.

Reálnou základnou vědecké spolupráce jsou v ICTM tzv. studijní skupiny (Study Groups). Jedna z nejmladších (a dnes druhá nejpočetnější) – Music and Minorities – měla své páté setkání v květnu v Praze. Aktivně se jí zúčastnilo 60 vědců z 23 zemí.

Konferenčními tématy, která byla vybrána na loňské světové konferenci, byla *Music and Dance of the Roma*; *Cultural Policy*, a *Representation of Minority Music*. Nejpočetněji bylo zastoupeno první z nich, které bylo vyžádáno lokálními organizátory (konference se konala v kontextu světového festivalu romské hudby Khamoro, jehož koncerty i další akce účastníci navštěvovali).

Silná tradice výzkumu romské hudby je v této skupině zřejmá od počátku: mezi jejími zakladateli byli tři badatelé v této oblasti (Svanibor Pettan, Ursula Hemetek, Zuzana Jurková). Během desetileté existence je ovšem zřetelný tematický posun referátů od tradičních „etnografických“ a historických výzkumů evropských romských skupin (často frekventované byly např. romské hudební projevy na Balkáně, a také historie výzkumu romské hudby) směrem jednak k méně známým romským skupinám (Ankica Petrovic: *Music Practices of Machwaya Gypsies in America*), jednak k novým tématům (Katalin Kovalcsik: *A Hungarian Romani Star Singer as „Antimusician“*) či úhlům pohledu (Adriane Helbig: *Sonic Aesthetic of Poverty Among Romani Musicians in Transcarpatia, Ukradne*; Irén Kertész-Wilkinson: *Constructing the National through Performing Diaspora: The Case of Hungarian Roma*; Spiranta Radulescu: *The Sonorous Image of the Gypsy in Post-Romantic Academic Music. Two Case Studies*).

Další dvě konferenční témata spolu těsně souvisejí, a tak nebylo pro programovou komisi vždycky snadné příspěvky zařadit. Oběma tématům bylo společné široké spektrum předmětné, metodologické, teoretické i paradigmatické. Vedle několika „etnografických zpráv“ obvykle o málo známých menšinách (Olya Kolomyets: *Little Armenia in Western Ukraine*; Piotr Dahlig: *The Czech Brothers in Poland – The Community of Zelov and Its Contemporary Musical Image*; Nona Lomidze: *The Georgian Jewish Community – Their Life and Integration in Vienna*) se referáty nejčastěji týkaly sebe prezentací menšin (Essica Marks: *Representation of Arab Music in Israel's Popular Culture Arena*) i toho, jak jsou tyto prezentace ovlivňovány (majoritní) kulturní politikou (Dorit Klebe: *From „Gastarbeitsendung“ to „Radiomultikulti“ – Music of Minorities in Radio Programs under Public Law in Germany*; Gerda Lechleitner: *The Phonogrammarchiv, Cultural Policy, and the Safeguarding of the Audiovisual Heritage: Past and Present Case Studies*).

U minoritní problematiky není nijak překvapivé pronikání badatelových empatií či sympatií (příznačně jsou lekteři členové této skupiny zároveň aktivní v nejnovější studijní skupině – „Applied Ethnomusicology“, přičemž ona aplikovanost má velmi angažovaný charakter). Příliš silný hlas těchto emocí bez důkladného teoretického zakotvení (a ozřejmení tohoto zakotvení) má však tendenci oslabovat vědecký charakter práce.

Vedle klasického formátu měly některé příspěvky formu panelu, která je běžně doporučována pro světové konference. Z vlastních zkušeností vím, jak je příprava panelu náročná – a užitečná pro zúčastněné. S rostoucím počtem účastníků však roste i riziko chaosu, a tím malého užítku pro posluchače. Pražským panelistům se tomuto riziku podařilo vyhnout.

Oproti předchozím setkáním bylo to pražské v několika směrech atypické: poprvé byli referenti vybíráni na základě anonymního rozhodování programové komise (totéž se bude týkat i publikace výsledků), poprvé byl pozván úvodní řečník, jímž byl jeden z předních světových etnomuzikologů, pražský rodák Bruno Nettl, působící na americké University of Illinois. Na poslední chvíli sice svou účast odřekl, ale poslal nejen podnětné zamyšlení *Minorities in the History of Ethnomusicology: A Mediation on a Half-Century of Experience*, ale dokonce i krátkou konfesi v češtině.

Nejen z programu pražské konference, ale ze složení celé skupiny Music and Minorities (několik stovek vědců ze čtyř kontinentů) je zřejmé, že téma menšin je v etnomuzikologii, podobně jako v jiných sociálních vědách, velmi žhavé. Možná nejen proto, že – podle Nettla – *everybody is in one or several minorities, there are only minorities* (každý je členem jedné nebo více menšin a na světě v podstatě existují pouze menšiny). Zároveň se ovšem v Praze potvrdilo trvajícím paradigmatickým schizma: zatímco mnozí účastníci z východní a zejména jihovýchodní Evropy mluvili o „hudbě jako takové“, antropologicky orientovaným etnomuzikologům byla podobná terminologie (a ovšem s ní spojené koncepty i metody) zcela nepochopitelná, resp. jakousi diluviální ozvěnou. Je otázkou, nakolik se s takovou multiparadigmatičností spokojit – a rezignovat tím na přednosti širšího záběru a větší možnosti zobecnění. Konference jsou přinejmenším příležitostí tuto paradigmatickou roztržičnost reflektovat. V lepším případě se dají využít k (nejen) paradigmatickému sblížení. Na příští setkání *Music and Minorities* je plánována diskuze ve formě kulatého stolu o metodologiích, při němž na výchozí koncepty, tedy na to, čím pro nás hudba svou podstatou je, bezpochyby dojde.

Prostředí hotelu Jenerálka v pražské Šárce, kde se konference konala, se zdá pro podobné příležitosti téměř ideální: umožňuje jak intelektuální soustředění, tak relaxaci i nejrůznější neformální aktivity. Pokračování konference bude zatím probíhat v prostředí virtuálním: na <http://musicandminorities.googlepages.com> jsou vedle abstraktů průběžně uveřejňovány i referáty v plném znění. Jejich knižní publikace je *in spe*.

Zuzana Jurková

Lick

**Enfances tsiganes. Merles des bois, merles des parcs
(Romská dětství – kosi z lesů, kosi z parků)**

Collection Waroutcho, Wallada 2007, s. 261, ISBN 978-2-904201-45-5

Kniha *Enfances tsiganes, Merles des bois, merles des parcs* je posledním dílem z trilogie „Scény ze života Manušů“. Piemontský Sinto Lick (romským jménem) nám zde představuje dětství a život své rodiny i dalších kočovných Romů, se kterými se na cestách po Cote d'Azur a Estérel setkávali. Popisuje skolarizaci, řemesla a způsoby obživy jeho rodiny i ostatních Romů, nástup základní vojenské služby, atd. Kniha je plná informací o materiální i duchovní kultuře Sintů, Manušů i ostatních Romů. V jednotlivých kapitolách popisuje každodenní příhody a velmi často se vrací k obtížím, které již v době, kterou popisuje (šedesátá. léta 20. století), měli Romové ve Francii s udržováním kočovného života – lidé jim nebyli nikdy příliš nakloněni a najít místo, kde by mohli v klidu alespoň na pár dní zaparkovat své vozy a věnovat se obživě, bylo velmi obtížné. Proto postupně omezovali místa, kde se zastavovali, a nakonec přijali nabídku řádové sestry, která založila spolek přátel kočovníků a zakoupila pozemek, kde se Lickova rodina a ostatní Romové začali usazovat. Postupně tak začala vznikat jakási osada. Lick vyjadřuje v závěru knihy své přesvědčení, že Manuš, který nekočuje, je mrtvý – ve smyslu osobité romské identity: ztráty jazyka, ztráty hodnot a norem romské kultury. Proto svou knihu pojmenoval „Kosi z lesů, kosi z parků“ – život kočovných Romů vnímá jako svobodný, spjatý s přírodou, bezstarostný i přes obtíže, které s ním souvisejí (nedostatek jídla, zima, obtížné životní podmínky). Takový život totiž pomáhá udržovat základní hodnoty, jako jsou pevné rodinné vazby a vzájemná solidarita. Romové, kteří přešli k usedlému způsobu života, přestávají na své děti mluvit romsky, přestávají jim předávat své znalosti a schopnosti, stávají se jakýmsi „kosi z parku“.

Autor se po celý svůj život snaží veřejnost přesvědčit, že Romové mají krásnou a hodnotnou kulturu a jazyk. Popisem jejich každodenního života tak, jak ho zažil, a nespravedlností, s nimiž se každý den on a jeho blízcí setkávali, se snaží Romy veřejnosti přiblížit jako lidi z masa a kostí, kteří mají také vlastní názory, postoje, radosti i starosti. Za tímto účelem skládá také písně s texty nejen v sintštině ale i francouzštině, aby jim všichni rozuměli. Několik těchto textů uvádí i ve své knize mezi jednotlivými kapitolami.

Pane starosto (Píseň)

Vážený pane starosto
je čas se rozhodnout
Už nemůžeme mlčet
přestaňte nás vyhánět
a řekněte svým úředníkům
že jsme – a vy to víte
stejně národnosti

Strhněte vaše cedule
„Kočovníkům vstup zakázán!“

Ta místa k táboření
kam lidé v létě jezdí
a jsou vřele přijímáni
Proč jsou nám uzavřena
Uznávám, že pro nás máte místo,
když se chceme zastavit
na skládkách a odpadištích

Když nás vidíte, říkáte:
„Jsou špinaví a špatně oblečení!“
Stateční lidé, já vás tu
pojďte chodit v blátě
na vlastní oči uvidíte
že náš život, o kterém nic nevíte
není právě jednoduchý

Přesto pane starosto,
když naše děti mají jít
na vojnu
jako náhodou je najdete
Ale když potřebujeme zaparkovat
na kraji cesty, u lesíka
pošlete na nás policii

Strhněte vaše cedule
„Nomádům vstup zakázán !“

Monsieur le Maire (Chanson)

Bonjour Monsieur le Maire
il est temps de vous décider
On ne peut plus se taire
finissez de nous rejeter
et dites a vos administrés
que nous sommes vous le savez
de la même nationalité

Arrachez vos pancartes (bis)
„Interdit aux nomades!“

Ces terrains de campeurs
où les gens viennent en été
reçus avec chaleur
mais pourquoi nous sont-ils fermés
Vous nous réservez il est vrai
quand nous voulons nous arrêter
lieux de décharge at bourbiers

En nous voyant vous dites
„Ils sont sales et mal habillés!“
Braves gens je vous invite
dans la boue a venir marcher
De vos yeux vous verrez
notre vie que vous ignorez
Elle n'est pas sans difficulté

Pourtant Monsieur le Maire
quand nos enfants doivent aller
au service militaire
comme par hasard vous les trouvez
Mais lorsqu'il nous faut stationer
sur la place ou près des bosquets
la police vous nous envoyez

Arrachez vos pancartes (bis)
„Interdit aux nomades!“

Barbora Šebová

Mossa

La Gitane et son destin

Témoignage d'une jeune Gitane sur la condition féminine et l' évolution du monde gitan. Textes présentés par Bernard Leblon

(Gitanka a její úděl. Mladá gitanská žena o ženské otázce a vývoji gitanského světa. Texty uspořádal Bernard Leblon)

L'Harmattan, 1992, 193 s., ISBN 2-7384-1252-1

Autorka knihy *La Gitane et son destin*, Mossa¹, neumí číst ani psát. Obrátila se proto na Bernarda Leblona s žádostí, aby jí pomohl napsat knihu o gitanských ženách, jejich postavení a problémech. Své výpovědi nahrála na kazety, Bernard Leblon je přepsal, uspořádal a opatřil krátkými komentáři. V době, kdy kniha vznikla (1992), bylo Mosse 28 let a měla již tři děti. Kniha je výpovědí o jejím osobním životě, o životě v gitanských komunitách i o postavení gitanských žen obecně.

Celá kniha je rozdělena do pěti částí. První z nich je ryze autobiografická. Autorka vzpomíná na své dětství a dospívání, seznamuje čtenáře se životem rodiny kočovných katalánských Gitanů, popisuje radosti i strasti kočovného života, jednotlivé členy své rodiny a přátelství s rodinou Reyesových (budoucích Gipsy Kings). Období Mossina dospívání je také poznamenáno tragickou smrtí její matky. Ve druhé části knihy se Mossa věnuje počátkům svého života v Perpignanu, kam se v sedmnácti letech provdala. Opouští kočovný život, naráží na rigiditu perpignanské gitanské komunity, popisuje členy své nové perpignanské rodiny. Změna způsobu života v ní vyvolává smíšené pocity: na jednu stranu oceňuje „pohodlí“ usedlého způsobu života, na druhou stranu se těžko vyrovnává s „mentalitou“ přísné, uzavřené perpignanské komunity.

Ve třetí části se tentokrát v obecnější rovině zabývá každodenním životem uvnitř gitanské komunity – stravou, hudbou a tancem, poutěmi do Saintes-Maries-de-la-Mer. Popisuje průběh a význam svatby (především rituálu *dik-ló*), porodu, křtin, vypovídá o postoji k dětem, ke starým lidem atd.

Ve čtvrté části se v konkrétní rovině dostává ke stěžejnímu tématu knihy – k „ženské otázce“. Srovnává život kočovných a usedlých Gitanek, popisuje a reflektuje důsledky sjednaných sňatků, zamýšlí se nad údělem vdaných žen, nad vztahem Gitanů k Gitankám a k *payas* (k neromským/ negitanským ženám). Ženy jsou často ponižovány, pod-

1 Mossa je její romské jméno.

váděny, dokonce fyzicky týrány. Musí se podříditi mnoha zákazům. Navzdory všem příkořím, které musí strpět, jsou svým mužům naprosto oddané.

Konečně v poslední části knihy se autorka věnuje vztahům mezi dvěma světy, světem Gitanů a Neromů, všímá si i vývoje v těchto vztazích a odsuzuje předsudky ze strany majoritní společnosti. Na druhou stranu upozorňuje i na distanci vůči Neromům, k níž jsou Gitani (a především Gitanky) vedeny.

Mossa v knize hájí hodnoty vlastní, gitanské kultury, popisuje její kvality a význam kultury pro svou vlastní identitu. Některé její aspekty však odsuzuje a navrhuje, aby se v jistých směrech její komunita inspirovala právě neromskou kulturou. Jde například o postoj mužů k ženám a omezení násilí, které se v gitanských manželstvích v Perpignanu často vyskytuje.

Kateřina Turková

Alexandre Romanès

Paroles perdues

Gallimard, Paříž, 2004, 96 s., ISBN 2-07-077152-0

Alexandre Romanès se narodil r. 1951 v Paříži. Pochází z velké rodiny s asijskými kořeny zabývající se cirkusovou produkcí. Sám Alexandre v rodinném cirkuse vystupoval, ale ve svých 25 letech jej opustil, připadal mu již jako příliš velký podnik. Začal žít v karavanu, mezi Gitany. Živil se hudbou, opravováním židlí a předváděním ekvilibristických čísel na ulici. Tři roky poté se se svou ženou Délií a svými dcerami vydal na cestu. V svých padesáti letech si založil vlastní malý cirkus *Cirque Tsigane*, kde vystupují Gitani (včetně jeho ženy a všech dcer) a romský orchestr původem z Balkánu.

Název sbírky můžeme přeložit jako *ztracená slova* či spíše *promluvy*. Hned úvod předmluvy k této knize začíná básník Jean Grosjean slovy: „Alexandre patří k té části lidí, pro kterou mají mluvená slova větší váhu než ta psaná“, aby to sám autor o pár stránek dále potvrdil: „... poezie mi připadala moc vznešená, pro mě nepřístupná a pak, život jsem chtěl žít, ne ho psát.“ Ale postupně, jak šel čas, seznamoval se s díly různých básníků a sám začal tvořit. (Příčemž, jak sám říká, naučil se číst až ve svých 25 letech, gramatikou si není vůbec jistý a píše spíše foneticky.) Jak vznikají jeho verše? „Při natahování šapitó, při řízení kamionu... Rychle hledám kus papíru, zapíšu to a večer, když jdu spát, na to koukám.“

Jeho poezie však netvoří opozici ke skutečnému životu. Zdánlivě jednoduchý způsob zachycení života ve svém důsledku, v mozaice všech jeho výkřiků, nechává člověka v neklidu. Útoky reality kloužou po saténu básnickových slov kamsi, kde nejsou akceptována, nikoliv popírána, ale jen ignorována díky jejich banálně dokonalé deskripci. Alexandre zná bolesti a strachy, své individuální i celého světa, a právě svou poezií se s nimi vyrovnává a vychází z těchto nevyhnutelných pŮtek jako svobodný, hrdý člověk. Mezi jeho často se opakující obrazy patří určitý pocit marnosti z chování lidí, jejich lhostejnosti, pocitu moci, přičemž všechny tyto básně končí deklarací jeho odstupu vůči těmto lidem a jejich postojům, anebo stále se opakujícími existenciálními otázkami po smyslu tohoto veškerého pošetilého chování, otázkami nečekajícími odpovědi. K tomuto se váží i verše vyjadřující jistotu smrtelnosti, a to především své vlastní, Alexandre píše často o smrti a její neodvratitelnosti. Vlastně to, co nejvíce reprezentuje jeho básně, je relativizace všeho. Zastavuje se v určitých životních momentech, pocitech, byť sebe více minimalistických, kladných i záporných, aby ve finále přece jen ponížil jejich nastolenou jistotu, ba co víc, převrátil ji naruby. Jakoby on sám, z pozice zkušeného akrobata, aplikoval na život nezpochybnitelnou potřebu rovnováhy.

V jeho verších je ovšem cítit i radost ze života, způsobu života, jakým žije on a jeho rodina, místy můžeme cítit klasické dělení světa na my a oni, vymezení se oproti velké části lidí, která mu přijde ve svém uvažování omezená a ve svých úsudcích unáhlená, slepá a nespravedlivá. Přičemž ale nikdy nejde o vyčleňování se vůči většinové francouzské společnosti, ta odlišnost, ten distanc, není etnicky pojmenován, i když je na něj de facto poukazováno, jediné, co je vysloveno, je určité opovrhování a výsměch těm, kteří si myslí, že vládnou, rozhodují, žijí věčně. Nezřídka se v jeho básních objevují slova nebe, vítr a další jako jasné symboly svobody, touhy po jejím udržení navzdory okolí. Jinde ve svých verších mluví o Bohu, nejde však o nějaké děkování, vzývání, velebení, nazvěme to prostě jen jistým druhem *přátelství*, nedotknutelného přesahu, oposita k tápajícím všednodennostem. Sám autor píše: „Chtěl jsem si udržet Boha sám pro sebe a mluvím o něm na všech stránkách.“ A konečně, řada veršů je věnována i jeho dcerám, tyto básně pak většinou představují jakýsi odkaz pro ně ve chvílích, kdy už sám Alexandre Romanès nebude mezi živými.

Nezbývá než jen doufat, že se jeho básní brzy někdo ujme a přeloží je (nezbytně lépe než já), aby byly přístupné i českému čtenáři.¹

Info o cirkusu Alexandra Romanès a jeho ženy Délie naleznete na <http://www.cirqueromanes.com>. Rozhovor s autorem na <http://www.desyeuxpourvoir.net>

Iva Vyskočilová

1 Překlad 6 vybraných básní viz str. 128 v tomto čísle *RDž*.

Patrick Williams

Nous, on n'en parle pas: les vivants et les morts chez les Manouches.

(My o tom nemluvíme: Živí a mrtví u Manušů)

Paris: Ed. de la Maison des sciences de l'homme, 1993, 109 s., ISBN 2-7351-0540-7

Francouzský antropolog Patrick Williams popisuje na základě svého dlouholetého výzkumu vztah ke smrti a k zemřelým u jím sledované části francouzských Manušů. Zkoumá význam tohoto vztahu v duchovní i hmotné kultuře této subetnické skupiny Romů a v jejich vnímání světa. Svá pozorování prováděl Williams v rodinách, které se pohybují v severní části Centrálního masivu, v oblasti Limagne d'Allier a Combrailles .

Autor zdůrazňuje potřebu dívat se na Romy jako na rozmanitou entitu a pokud jde o popis různých projevů jejich kultury, a zvláště pak jevů, které determinují, jak tito lidé vnímají a „uchopují“ svět, zdůrazňuje vhodnost a potřebu nezobecňovat poznatky získané u jedné skupiny na skupiny ostatní.

Přitom ale rozhodně nepopírá souvislosti, které mohou u různých romských skupin ve vnímání určitých věcí být, a hned v úvodu uvádí, že na myšlenku systematicky popsat vztah Manušů k mrtvým ho přivedli autoři Plasere a Okeley, kteří popsali vztahy mezi mrtvými a živými u „slovenských“ Romů (v orig. – *slovensko Roma*) na severu Itálie a u „Travellers Gypsies“ na jihovýchodě Anglie.

V první (číslem druhé) kapitole nazvané „*Mare mule*“¹ Mrtví mezi živými“ Williams popisuje základní jevy, které souvisí s postojem jím sledovaných Manušů k mrtvým. Popisuje, jakým způsobem je nakládáno s majetkem a věcmi, které patřily zesnulému, a s jeho jménem. Dále popisuje, jak je mrtvý pohřben a jaký vztah mají jeho příbuzní k jeho hrobu a vůbec místu, kde je pohřbený. Vzápětí popisuje specifický význam místa, kde ten který člověk zemřel – tedy fenomén tzv. „*mulengre placi*“ – „míst mrtvých“.

V závěru této kapitoly se Williams zamýšlí nad významem jednotlivých popisovaných praktik a nad smyslem, který pro Manuše mají v širším kontextu „uchopování světa“.

Autor celou dobu klade velký důraz na rozdíl mezi světem „vnějším“ (ve vztahu Manuš – gadžo) a „vnitřním“ (ve vztahu Manuš – Manuš). Na jiném místě zase tento rozdíl pojmenovává jako svět „zvuku“ a „ticha“, přičemž to nejpod-

1 „*Naši mrtví*“ – překlad B.Š.

statnější ve vztahu živí – mrtví, se odehrává právě ve vztahu Manuš – Manuš, ve světě „ticha“, ve světě toho, co vidí jen ti, co „vědí“.

Jak autor zdůrazňuje, postup vyrovnávání se se smrtí blízké osoby není oficiálně ritualizovaný (pálení karavanu nedoprovází žádný specifický, ritualizovaný projev), může být do značné míry individuální – každý si vybere, jaké objekty si ponechá, jakých pokrmů se zřekne, jak dlouho bude držet smutek atp., má však přesto jakýsi společný rámec a tím je právě „ticho“, které tento proces doprovází.

Po smrti blízkého člověka je většina jeho věcí zničena (karavan je spálen, prodán *gádžovi* nebo dán do šrotu). Šperky a peníze získané z případného prodeje karavanu nebo zbylé po mrtvém, jsou použity k financování pohřbu a výstavbě nebo výzdobě hrobu.

Stává se, že si pozůstali některé z věcí ponechají z důvodu potřeby nebo zvláštního vztahu k té či oné věci. V takovém případě jsou tyto věci považovány za *mulle* – „věci mrtvého“ a je s nimi nakládáno podle zvláštních pravidel, která nejsou nikdy vyřčena, ale která každý zná, a všichni je podvědomě sdílí. O tom, že je ta která věc či dokonce zvíře (třeba pes nebo kůň) *mulli*, *mullo*, se nemluví a je na schopnosti empatie ostatních, aby pochopili, proč jim třeba dotýčný tu kterou věc nechce pŕjčit.

„Mlčení“, které obklopuje mrtvé, neznamená, že se o nich vůbec nemluví, ale že se o nich mluví specifickým způsobem a s různou intenzitou. Nejbližší příbuzní o mrtvém v období velkého smutku nemluví vůbec. Naopak ti, co jsou „vně“, mluví o mrtvém poměrně často, každý připomíná příhody, které se zesnulým zažil. Vždy, když musí vyslovit jeho jméno, používá formuli „*u kuč Kalo*“ (drahý, chudák Kalo), vyjadřující úctu. To je způsobeno především strachem, aby ten, který o mrtvém mluví, dotýčného mrtvého (*mulla*) nepřivolal. Mnoho lidí se proto v promluvě snaží vyhnout vyslovení jména, a to třeba tak, že dotýčný řekne „můj drahý bratr“, „můj chudák nebožtík“, atp. Úcta, respekt (*era*) k mrtvým, a s tím související vyjadřování se o nich, je velmi důležitým prvkem. Kromě toho, že se jméno zemřelého nikdy nevysloví jen tak, nesmí se zemřelý také v žádném případě urážet. Proklít někoho jeho mrtvými předky je jedná z nejhorších urážek a její následky mohou být velmi vážné.

Patrick Williams chápe vztah Manušů k mrtvým jako činitel, který kromě mnoha jiných oblastí determinuje paměť skupiny a potažmo tedy celé vnímání historie. Na základě výše uvedeného uvádí, že pro „paměť“, „historii“ skupiny nemá takový význam genealogie (ta nepřekračuje hranici čtyř generací – ostatně jako všude – ovšem u Manušů, kteří se žení i umírají brzy, je to poměrně krátký časový úsek), není to paměť založená na kontinuitě a hromadění znalostí. Dle Williamse je to, co my nazýváme pamětí, u Manušů utvářeno a ovlivňováno „úctou“ – vztahem k mrtvým. Tento argument dokládá lexikální studii: u Manušů existuje výraz *era* (respekt, úcta) a neexistuje slovo pro „paměť“. Pro výraz „vzpomínám si“ se používá odosobněného výrazu „*tengrel man*“, přičemž *tengrova* znamená myslet.

Právě kvůli úctě se o mrtvých mluví pouze, je-li to nezbytně nutné, a s nezbytnou opatrností. Williams uvádí příklad, kdy syn začíná vyprávět historku z „časů svého nebohého otce“ a uvádí jí uctivou formuli „*te na xoxap ap les-te*“² – formuli, která má zajistit pravdivost jeho výpovědi. Chyba, které by se vypravěč mohl dopustit, by mohla vyrušit mrtvého z jeho klidu a pak by mohl narušovat klid živých.

2 Doslovně přeloženo „ať o něm nelžu“, ovšem význam bude zřejmě ještě trochu posunutý (obdobně jako ve slovenské romštině „*te merav*“ – „ať umřu“, používané též při důležitých prohlášeních). Výraz „Ať o něm nelžu“ může tedy znamenat něco ve smyslu: „Nedej bože, abych lhal.“ (pozn. B.Š.)

Jako zcela zásadní oblast, do které vztah k mrtvým zasahuje, vnímá P. Williams oblast utváření identity, vymezení se uvnitř i vně skupiny. Zjednodušeně řečeno, dle Williamse je Manuš Manušem právě proto, že „má své mrtvé“: „*Bylo by chybné říct, že zesnulý živým nic nezanechává. Kromě skupinové solidarity, která je nezbytná kvůli chybějícímu rodinnému dědictví, zanechává jim garanci nezpochybnitelnosti jejich manušství.*“³ Manuš je Manušem právě proto, že „má své mrtvé“ a svět „ticha“, který je obklopuje.

V podstatě jediným místem, kde se vztah Manušů k mrtvým prolíná se světem „zvuku“, je hřbitov.

Williams uvádí, že všichni pozorovatelé, kteří se nějakým způsobem zabývali životem Manušů, byli zaujati zdobností a monumentálností hrobů a také tím, jak často je Manušové navštěvují. Většinou však přisuzovali tyto praktiky víře v duchy mrtvých předků a s ní souvisejícímu strachu, aby se mrtvý, který nebude dostatečně „opečován“, nevracel.

Williams však nabízí jinou interpretaci. Podle něj je to především viditelnost skupiny (hrobu, který představuje skupinu), která vyvolává potřebu zvláštní péče o hroby. Manušové samozřejmě vnímají zvědavost *gadžů* a všechny jejich náhrobní ozdoby a nápisy ukazují právě obraz skupiny (skupiny, která existuje jako propojený svět živých a mrtvých).

Touto teorií však Williams rozhodně nepopírá, že Manušové vnímají hrob jako místo, kde mrtvý odpočívá, a které je proto třeba navštěvovat pokaždé, když skupina projíždí daným městem. Popisuje dokonce skupiny, které již běžně romštinu nepoužívají a používají ji pouze v komunikaci s mrtvými (když je informují o tom, co se děje), když „jdou na hroby“.

Zatímco hřbitovy jsou místem, které je často navštěvováno, z místa, kde dotyčný zemřel, se stane tzv. *mulengri placa*.⁴ Toto místo se z důvodu úcty k mrtvému už více nenavštěvuje. Někteří Williamsovi informátoři také uvádějí jako důvod pro opuštění těchto míst bolest, která by se znovu objevila, kdyby na takové místo přišli. *Mulengri placa* není nijak viditelně označena a to, že zrovna zde není vhodné se utábořit atp., se Romové dozívají od sebe navzájem. Existuje ještě druhý typ *mulengre placi* – a to jsou místa, kde se odkládají věci, které jsou *mulle*. Bývají to například karavany, které si rodina po smrti blízkého ponechala, z důvodu existenční nutnosti a už dosloužily, atd.

Na těchto místech lze kratší čas pobýt, nicméně Romové se zde nezdržují a často je nechají zpustnout, což vzbuzuje pozornost a často pobouření *gadžů*, obzvlášť jde-li o pozemky, které mají Romové ve vlastnictví a nechťejí je prodat.

To, že tyto praktiky Manušů spojené se smrtí na první pohled nepůsobí jako typ přechodového rituálu v tom smyslu, jak je popisují etnografové, je dle Williamse způsobeno tím, že:

- nejsou veřejné (pokud Manušové z úcty k mrtvému přestanou jíst maso, nebo věnují zvláštní péči vybranému psovi, nikomu nevysvětlují ani neoznamují, že a proč to dělají)
- nejsou kolektivní (kromě pohřbu a starosti o hroby, která je ale dle Williamse především ukázkou, ujištěním o jednotnosti skupiny pro *gadže*), ale naopak do velké míry individuální (výběr specifického zacházení s určitými předměty, omezení konzumace určitých potravin nebo nějakého kulturního prvku – např. určité písně – je na jednotlivci)
- mají trvalejší charakter (což se u přechodových rituálů jeví jako paradox)

3 „*Il est faux alors de dire que le défunt ne laisse rien aux vivants. Outre la solidarité communautaire que rend nécessaire l'absence d'héritage familial, il leur laisse la garantie de l'incorruptibilité de leur qualité de Manuš.*“ – str. 15.

4 „Místo mrtvého“, v orig. *e mulengeri placa* (sg.), *o mulengere placi* (pl.), překlad B.Š.

Přesto všechno však všichni Manušové v těchto praktikách vidí společný cíl a vysvětlují své jednání stejně – je to z úcty (*era*).

Základní témata, která si Williams stanoví v první kapitole, dále postupně v dalších kapitolách své knihy – „Kultury světa“ a „Košíkáři se stali zpracovateli železa“. Zabývá se tím, jaký vliv má na identitu Manušů život v neromském prostředí a jakým způsobem ji do něj přenáší.

Identifikuje vztah k mrtvým a s ním související „ticho“, „mlčení“ a nastolení „prázdná“ uvnitř „plného“ jako specifické a zásadní identitotvorné entity, které pomáhají Manušům zůstat Manuši i v době převratných životních změn v oblasti materiální kultury. Popisuje Manuše a jejich vztah k mrtvým jako prozatím velmi odolný vůči vlivům letničního hnutí (ke kterému jich mnoho patří a které neuznává kult mrtvých předků) i vůči jiným vlivům zvenčí.

V závěru Williams uvádí, že svým popisem chtěl mimo jiné ukázat přinejmenším neúplnost dvou nejčastějších náhledů na Romy. A to zaprvé jako na exogenní entitu, kdy jsou považováni za „menšinu“, která je přinejmenším exotická a více či méně ovládaná majoritou, nebo také (a velmi často zároveň) jako na skupinu vytlačenou našimi společnostmi na okraj a „sociálně handicapovanou“.

Manušové se dle Williamse konstituují právě v jádru západních společností a nejsou pouze dědici tradice, která je vyčerpaná a nedává další návody k žití. Naopak. Tradice dává velký prostor pro invenci, variabilitu, pro osobní iniciativu. Není-li rituál fixní, univerzální ani přesně kodifikovaný, nejedná se o náhodnost, ale o jeho vlastnost.

Druhým často artikulovaným náhledem na Romy je náhled ovlivňovaný způsoby, jakými se navenek projevují – v duchu pohledu „protože nic neříkají, nemají co říct“ a „protože se zdá, že tam nic není“, skutečně „tam nic není“.

Williams však tvrdí, že právě život v jádru „plného“ světa, světa naplněného určitými významy, umožňuje Manušům vytvoření jejich „nenápadného, tichého“ jejich významy nabitého „prázdná“. To, že může být jakákoliv věc *mul-li* a jakékoliv místo *mulengri placa* a není to vidět, to, že jakékoliv jednání může být pocta mrtvému, ale nic to nepotvrdí jistě, to, že všechno, co se nějak jeví, může být jinak, umožňuje Manušovi být Manušem a zároveň obyčejným člověkem. Jen mrtvý může být pouze Manušem, ale o něm za chvíli nic nevíme...

Hlavní význam Williamsovi knihy vidím ve zcela fascinujícím popisu duchovního světa Manušů, se kterými strávil mnoho času, a jistě i díky osobnímu přátelství nehledá způsob, jak čtenáře „šokovat“, ale snaží se popsat věci tak, jak se domnívá, že jsou, často na základě intimních výpovědí svých romských přátel.

Barbora Šebová

Romano džaniben – ňilaj 2008 **Časopis romistických studií**

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Publikace byla financována hlavním městem Praha z Celoměstských programů na podporu aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2008.

Toto číslo je výstupem z výzkumného záměru č. MSM 0021620825
na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze

Projekt byl podpořen z prostředků Nadačního fondu obětem holocaustu.

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300
Šéfredaktor: Peter Wagner
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Technická redaktorka: Eva Zdařilová

Recenzovali: doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc.
a Ass. Prof. Mag. Dr. Dieter Halwachs

Sazba: Petr Teichman
Tisk: PBtisk, Příbram
Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Plavecká 14, 128 00 Praha 2
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz
Náklad: 600 ks

Doporučená cena: 160 Kč
Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)
ISSN 1210-8545

Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno

Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.